

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ Η ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΣΤΟ ΑΝΩ ΛΑΜΠΟΒΟ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΗΠΕΙΡΟΥ*

Παναγιώτης Δ. Δαμούλος

Στο Άνω Λάμποβο ή Λάμποβο του Σταυρού της Βορείου Ηπείρου, το οποίο βρίσκεται στις υπώρειες του όρους Μπουρέτο, στην κοιλάδα του ποταμού Δρίνου και σε απόσταση περίπου 25χλμ. βορειοανατολικά του Αργυροκάστρου σώζεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή του Τιμίου Σταυρού¹.

Ο ναός ανήκει σ' έναν σπάνιο αρχιτεκτονικό τύπο, όπου συνδυάζεται ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με ναό με περίστωο. Έχει δηλαδή στην κάτοψη τη μορφή ναού με τρούλλο και περίστωο, ενώ στην ανωδομή ακολουθεί τον τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού². Στη διασταύρωση των κεραιών διαμορφώνεται βάθρο, πάνω στο οποίο φέρεται ο υψηλός κυλινδρικός τρούλος. Στα ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αφίδες. Μεταγενέστερα προστέθηκαν δυτικά εξωνάρθηκας, δυτικότερα κιονοστήρικτη στοά και στη βόρεια και στη νότια πλευρά θολοσκέπαστα προσκτίσματα. Στη νοτιοδυτική γωνία υψώθηκε καμπαναριό³ (εικ. 1-2).

Αναλυτικότερα, το κεντρικό τμήμα του αρχικού ναού, κάτοψης ορθογωνίου παραλληλογράμμου, ελαφρώς παράγωνου, όπως αποδίδεται στα σχέδια και στις αποτυπώσεις αρχικά του Φρ. Βερσάκη και ακολούθως του Α. Μeksi, καλύπτεται με τρούλλο, στη γένεση του θόλου του οποίου υπάρχει εσωτερικά λοξότμητος κοσμήτης⁴. Η βάση του τρούλλου εδράζεται πάνω σε τέσσερα τόξα καμαρών, τα μετώπα

* Η παρούσα μελέτη έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος «Έρευνα πεδίου και άσκηση φοιτητών στη Βόρειο Ήπειρο», του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον επικεφαλής του προγράμματος, στον επίκουρο καθηγητή κ. Απόστολο Μαντά. Επίσης, στους φίλους και συναδέλφους Ειρήνη Τεκίδου και Χαρίλαο Γουΐδη για την πολύτιμη βοήθειά τους. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Ομοτ. Καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Νικόλαο Α. Γκιολέ, ο οποίος παρακολούθησε την εξέλιξη της έρευνας, στην οποία και συνέβαλε με τις πολύτιμες υποδείξεις και συμβουλές του.

1 Μυστακίδης 1904, 286-90. Εύαγγελίδης 1913, 459-60. Εύαγγελίδης 1919, 46. Βερσάκης 1916, 108-17. Πουλίτσας 1928, 64. Megaw 1965-1968, 18, 19. Pallas 1971, 310-5, 324. Μουτσόπουλος 1971-1972, 299-301, 333-4. Soustal και Koder 1981, 190-1. Βοκοτόπουλος 1992, 86-92, 240, 242 σχ. 44. Meksi 1976, 82-92, 103-5. Meksi 1983, 179-84. Koch 1987, 53-62. Koch 1985α, 259-60. Koch 1985β, 38-41. Koch 2018, 61-75 και υποσ. 6, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία. Curcic 2010, 321.

2. Βοκοτόπουλος 1992, 194. Χατζητρύφωνος 2004, 312, εικ. 313-4.

3. Σύμφωνα με τον Α. Μeksi ο αρχικός ναός έχει μήκος 12,90μ. χωρίς τις αφίδες και πλάτος 14,10μ. περίπου (Βοκοτόπουλος 1992, 242, σχ. 44).

4. Βοκοτόπουλος 1992, 168, πίν. 56α. Ο κοσμήτης απουσιάζει από τους άλλους τοίχους. Το ίδιο συμβαίνει στις Επισκοπές Ευρυτανίας και Δρόπολης.

των οποίων παρουσιάζουν μικρή υποχώρηση⁵. Μεταξύ των τόξων παρεμβάλλονται τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα. Τα τόξα αυτά συνέδεαν τους τέσσερις αρχικά γωνιώδεις πεσσούς, σχήματος L. Μεταξύ των πεσσών αυτών στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά διαμορφώνονται δύο επάλληλα τρίβηλα ανοίγματα με δύο μεγαλύτερους κίονες κάτω και δύο μικρότερους πάνω. Δια των τριβήλων ανοιγμάτων επικοινωνεί το κεντρικό τμήμα με τις πλάγιες στοές στα βόρεια και στα νότια και τον τριμερή νάρθηκα-στοά στα δυτικά. Οι στοές διαμορφώνουν το περίστωο⁶. Οι πλάγιες στοές καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, κάθετες προς τον κατά μήκος άξονα του κυρίως ναού. Επικοινωνούν με τον νάρθηκα με μικρά σχετικά ανοίγματα που ανοίγονται στον τοίχο που χωρίζει τα πλάγια κλίτη από τον νάρθηκα⁷.

Στην δυτική στοά-νάρθηκα η κάλυψη είναι τριμερής σταυρεπίστεγη. Η μεσαία καμάρα είναι αξονικά διαταγμένη και υψηλότερη των πλαγίων και τις τέμνει εγκάρσια. Αυτό συμβαίνει κατά κανόνα στους ελλαδικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς από τα μέσα του 10ου αιώνα⁸. Το μεσαίο τμήμα του νάρθηκα καλύπτεται με δίκλινη στέγη και τα πλάγια με μονόκλινη με ρύση προς τα δυτικά, όπως στον ναό της Μεταμορφώσεως στο Κορωπί της Αττικής (περί το 1000)⁹ και στον ναό των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.)¹⁰ και επικρατεί και σε μεταγενέστερα μνημεία. Πιθανώς αρχικά να υπήρχαν υπερώα.

Τα παραβήματα καλύπτονται με κατά μήκος ημικυκλικές καμάρες, οι οποίες περιλαμβάνουν και τους χώρους των μικρών ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων που διαμορφώνονταν στον ανώτερο τμήμα του ναού και σήμερα καλύπτονται από τους χονδρούς μεταγενέστερους ενισχυτικούς πεσσούς. Οι καμάρες αυτές στεγάζονται χαμηλότερα των κεραίων του σταυρού με μονόριχτες προς τα πλάγια στέγες. Με τον ίδιο τρόπο καλύπτονται τα παραβήματα και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα σε όλους τους μεταβατικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς¹¹. Σήμερα, οι μεταξύ των πλαγίων κλιτών και του νάρθηκα παχείς τοίχοι, που κατέλαβαν τα αρχικά δυτικά γωνιακά διαμερίσματα του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ανώτερου τμήματος του ναού, καλύπτονται χαμηλότερα των στεγών των πλαγίων

5. Βοκοτόπουλος 1992, σχ. 17-18, πίν. 56α. Το ίδιο συμβαίνει και στην Παναξιότισσα Γαβρολίμνης (Βοκοτόπουλος 1992, 159, σχ. 33-34, 159, όπου και απαρίθμηση άλλων παραδειγμάτων από τη νότια Ελλάδα και Καλαβρία).

6. Για την ιστορία, τον ρόλο και τη λειτουργία του περιστώου βλ. Χατζητρύφωνος 2004, 47-90.

7. Το ίδιο συμβαίνει και στην Κοίμηση της Νίκαιας στη Βιθυνία, 7^{ος} αιώνας (Peschlow 1972, 150-1, εικ. 1, πίν. 39.1. Eyice 1971, 314-5, εικ. 2. Βοκοτόπουλος 1992, 129).

8. Δημητροκάλλης 1966, 187-211. Βοκοτόπουλος 1992, 137-9. Gkioles 2006-2007, 18 και υποσ. 26.

9. Ορλάνδος 1961, 13, εικ. 15. Για την χρονολόγηση του μνημείου βλ. Βοκοτόπουλος 1992, 202 υποσ. 1.

10. Βοκοτόπουλος 1966-1969, 151, πίν. 73.

11. Βοκοτόπουλος 1992, 8, 132. Μαμαλούκος 1987-1988, 191-4.

τημημάτων του νάρθηκα και των κεραιών του σταυρού με μονόρριχτη στέγη με ρύση προς τα πλάγια¹².

Ωστόσο, *σήμερα* η μορφή του αρχικού ναού, μετά από μια σειρά μεταγενέστερων επεμβάσεων, προσθηκών, ανακαινίσεων και τοπικών ανακατασκευών έχει αλλοιωθεί. Και αν για την ίδρυση του αρχικού πυρήνα υπάρχει έλλειψη μαρτυριών, για τις μεταγενέστερες επεμβάσεις αντλούμε κυρίως πληροφορίες από τις επιγραφές που εντοπίζουμε εξωτερικά στην κεντρική αψίδα, όπου αναγράφεται το έτος 1776¹³ και στο τέμπλο το έτος 1805¹⁴.

Ειδικότερα, οι εσωτερικές διαστάσεις του κεντρικού τμήματος του αρχικού ναού *σήμερα* έχουν περιοριστεί, επειδή η ανατολική πλευρά σε όλο το μήκος της φράσσεται από ψηλό ξυλόγλυπτο τέμπλο του έτους 1805, το οποίο τοποθετείται δυτικότερα των ανατολικών πεσσών, κλείνοντας το μεγαλύτερο τμήμα των ανατολικών λοβών των τριβήλων ανοιγμάτων της βόρειας και νότιας πλευράς και επειδή οι τέσσερις γωνιώδεις αρχικοί πεσσοί ενισχύθηκαν εσωτερικά με τοίχους, που υποβασάζουν νεότερα τόξα. Με τον ίδιο τρόπο περιορίστηκαν και οι διαστάσεις των πλάγιων κλιτών, με την προσθήκη τεσσάρων παραστάδων (δύο ανατολικά και δύο δυτικά σε κάθε κλίτος), συμμετρικά τοποθετημένων, στην ίδια ευθεία με τους αρχικούς πεσσούς. Τοίχοι αντιστήριξης φράσσουν επίσης τον βόρειο και νότιο λοβό του δυτικού τριβήλου ανοίγματος.

Οι μεταγενέστερες αυτές επεμβάσεις και προσθήκες επηρέασαν επίσης και την εξωτερική μορφή και τοιχοποιία του μνημείου, για την διάκριση των οποίων κρίνεται απαραίτητη η περιγραφή της υφισταμένης κατάστασης.

Στη βάση του κυλινδρικού με ραδινές αναλογίες *τρούλλου* ανοίγονται τέσσερα δίλοβα παράθυρα¹⁵ στα τέσσερα σημεία του οριζοντα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τέσσερις ημικυκλικές τυφλές κόγχες. Οδοντωτή ταινία περιτρέχει το τύμπανο πάνω από τα παράθυρα και τις κόγχες. Στο ανώτερο σημείο του τυμπάνου δύο οδοντωτές ταινίες, πλαισιωμένες από σειρά οριζόντιων τοποθετημένων πλίν-

12. Βοκοτόπουλος 1992, 90. Μαμαλούκος 1987-1988, 194. Ο τρόπος αυτός στέγασης συνεχίζεται και αργότερα στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Ελλάδος, βλ. παραδείγματα στο Μαμαλούκος 1987-1988, 191-194 και υποσ. 24. Για την ανισούψη διάταξη των στεγών στα γωνιακά διαμερίσματα βλ. και Αθανασούλης και Κάππας 2015, 86.

13. Βλ. παρακάτω σ. 7.

14. Βλ. παρακάτω σ. 8.

15. Δίλοβα παράθυρα -επίβωση «αρχαϊστική»- απαντούν σε λίγους βυζαντινούς τρούλλους που χρονολογούνται από το β' μισό του 10ου αιώνα μέχρι τον 13ο αιώνα (στην Παναγία στη Μονή του Οσίου Λουκά, στους Αγίους Αποστόλους Σολάκη και στους Αγίους Θεοδώρους Αθηνών, στον Ταξιάρχη της Χαρούδας στη Μέσα Μάνη, στον Άγιο Νικόλαο Ροδιάς στις Κιρκιζάτες στον νόμο Άρτας, στον νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας Άρτας, στην Παναγία στην Απολλωνία και στην Επισκοπή Δροπόλεως στη Βόρεια Ήπειρο, στην Καθολική του Στύλου στην Καλαβρία (μυσαίος τρούλλος), στην Κοίμηση στη Λειβαδιά (Βοκοτόπουλος 1992, 162 υποσ. 5. Δημακόπουλος 1984, 319, εικ. 2. Γκιολές 1992, 130. Μέξια 2011, 64 σημ. 179. Καπώνης 2005, 316).

θων, διαμορφώνουν το βαθμιδωτό γείσο το οποίο υποβαστάζει την κωνική από σχιστολιθικές πλάκες στέγη.

Τα δилоβα παράθυρα του τυμπάνου διαμορφώνονται σε εσοχή και οι λοβοί διακρίνονται με μαρμάρينو αμφικιονίσκο με επίθημα. Πλαισιώνονται από βαθμιδωτά ομοιόθετα πλίνθινα τόξα, εκ των οποίων το ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλεται από οδοντωτή ομοιόθετη ταινία. Όμοια πλαισιώνονται και οι ενδιάμεσες τυφλές κόγχες (εικ. 3).

Το *τύμπανο του τρούλλου* κοσμεύεται με την τεχνική *opus reticulatum*¹⁶. Διαίρεται καθ' ύψος σε έντεκα ή δώδεκα διακοσμητικές ζώνες, οι τέσσερις μεταξύ γείσου και οδοντωτής ταινίας και οι υπόλοιπες επτά ή οκτώ κάτωθεν αυτής. Οι ζώνες διακρίνονται μεταξύ τους με οριζόντια τοποθετημένες πλίνθους και διαφέρουν τόσο ως προς το πλάτος όσο και ως προς το σχήμα των πλακιδίων. Τα διακοσμητικά μοτίβα των εν λόγω ζωνών μπορούν να συνοψιστούν σε τέσσερις κατηγορίες: η *πρώτη ζώνη* έχει ρόμβους, τους οποίους σχηματίζει τετράπλευρη πλαγίως τοποθετημένη οπτοπλίνθος, πλαισιωμένη από τέσσερις τριγωνικές, η *δεύτερη ζώνη* έχει τρίγωνα, τα οποία σχηματίζονται από τριγωνικές ομοιόθετες οπτοπλίνθους σε δύο αντωπές σειρές και η *τρίτη ζώνη* συνίσταται από κατακόρυφες οπτοπλίνθους σε συνεχή σειρά. Κατά διαστήματα το διακοσμητικό αυτό θέμα διακόπτεται από ορθογώνιες σκαλότρυπες¹⁷. Η *τέταρτη ζώνη* έχει ιχθυάκανθα.

Για την κατανόηση του τρόπου διάταξης των ζωνών αυτών στην διακοσμητική επιφάνεια θα περιγραφεί η ανατολική πλευρά του τυμπάνου, το τμήμα βόρεια του ανατολικού διλόβου παραθύρου (εικ. 4). Η κατώτερη, η τρίτη, η έβδομη και η όγδοη ζώνες, εκ των οποίων η κατώτερη και η όγδοη είναι πλατύτερες, κοσμούνται με ρόμβους. Η δεύτερη, η τέταρτη και η ένατη ζώνες καλύπτονται με κατακόρυφες οπτοπλίνθους. Η πέμπτη, η έκτη, η οποία είναι ευρύτερη, και η δέκατη ζώνες κοσμούνται με τριγωνικές οπτοπλίνθους και η ανώτερη ζώνη με ιχθυάκανθα.

Η διάταξη αυτή εφαρμόζεται και στις υπόλοιπες πλευρές του τυμπάνου του τρούλλου, αλλά με μικρές διαφοροποιήσεις. Ενδεικτικά στην δυτική πλευρά, βόρεια του διλόβου παραθύρου, κάτωθεν της οδοντωτής ταινίας αντί επτά δημιουργούνται οκτώ διακοσμητικές ζώνες. Οι τρεις ανώτερες κοσμούνται με τριγωνικές πλίνθους. Το ίδιο συμβαίνει και στη νότια πλευρά, ανατολικά του διλόβου παραθύρου. Από αυτό προκύπτει ότι τα διακοσμητικά θέματα παραμένουν σταθερά, αλλά η θέση τους κατά τόπους εναλλάσσεται. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται διακοσμητική ποικιλία και αποφεύγεται η μονότονη συμμετρική επανάληψη των διακοσμητικών θεμάτων, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αναδεικνύονται έτσι οι ραδινές αναλογίες του τρούλλου και του προσδίδεται χάρη και ελαφρότητα.

16. Για την προέλευση και εξέλιξη της τεχνικής *opus reticulatum* βλ. Megaw 1965-1968, 10-22. Βελένης 1984, 177 κ.ε. Τσουρής 1988, 61-65. Μουτσόπουλος 1992, 134-5. Το διακοσμητικό στοιχείο *opus reticulatum* απαντά από τον 10ο έως τον 15ο αιώνα (Μαμαλούκος 1984, 438).

17. Για τις σκαλότρυπες βλ. Βελένης 1984, 13-44. Μουτσόπουλος 1992, 450-2. Ousterhout 2008, 184-92. Μέξια 2011, 199-202.

Τα σκέλη του σταυρού έχουν τριγωνική αετωματική απόληξη. Στο μέσο κάθε σκέλους, πλην του ανατολικού, ανοίγεται διλοβο παράθυρο. Η επιφάνειά τους χωρίζεται σε ζώνες, επικαλυπτόμενες με κεραμικά πλακίδια, τα οποία διαμορφώνουν, όμοια με του τρούλλου, διακοσμητικά θέματα (*opus reticulatum*).

Στο μέσο της κύριας όψης του δυτικού σκέλους του σταυρού (εικ. 5) ανοίγεται διλοβο παράθυρο σε εσοχή. Οι ισομεγέθεις λοβοί του διακρίνονται με μαρμάρينو αμφικιονίσκο με επίθημα, το οποίο στο κέντρο φέρει επιπεδόγλυφο ελληνικό σταυρό, του οποίου η κάθε κεραία απολήγει σε δύο «μήλα». Εξωτερικά το παράθυρο πλασιώνεται από πλίνθινο τόξο, κατερχόμενο μέχρι την ποδιά. Το τόξο περιγράφει οδοντωτή ομοιόθετη ταινία. Σε μεταγενέστερη φάση το ύψος των ανοιγμάτων του παραθύρου περιορίστηκε και πάνω από τους λοβούς δημιουργήθηκε τύμπανο, επικαλυμμένο με κονίαμα.

Την δίριχτη, με σχιστολιθικές πλάκες, στέγη του δυτικού σκέλους του σταυρού υποβαστάζει βαθμιδωτό γείσο, το οποίο σχηματίζουν δύο οδοντωτές ταινίες, πλασιωμένες από σειρά πλίνθων, οριζόντια τοποθετημένων¹⁸. Η κύρια όψη του σκέλους χωρίζεται σε οκτώ ανισομεγέθεις ζώνες, οριοθετημένες από οριζόντια τοποθετημένες πλίνθους. Οι επτά - ξεκινώντας από τη βάση του σκέλους - είναι οριζόντιες, ενώ η ανώτερη, που αποτελείται από σειρά ρόμβων, ακολουθεί την φορά του τριγωνικού αετώματος. Στις ζώνες εναλλάσσονται διακοσμητικά θέματα, όμοια με εκείνα του τρούλλου, διαμορφωμένα από κεραμικά πλακίδια. Εφαρμόζεται και εδώ η τεχνική *opus reticulatum*. Ειδικότερα, η πρώτη ζώνη έχει ρόμβους, τους οποίους σχηματίζει τετράπλευρη πλαγίως τοποθετημένη οπτόπλινθος, πλασιωμένη από τέσσερις τριγωνικές (θέση: 2, 6, 8), η δεύτερη ζώνη συνίσταται από τρίγωνα (*opus spicatum*), τα οποία σχηματίζονται από τριγωνικές ομοιόθετες οπτοπλίνθους σε δύο αντωπές σειρές (θέση: 1, 5, 7), η τρίτη ζώνη έχει κατακόρυφα τοποθετημένες οπτοπλίνθους (θέση: 4), και η τέταρτη ζώνη περιλαμβάνει ορθογώνια αβάκια με διαγωνίες χαραγές, τα οποία χωρίζονται με κατακόρυφη οπτόπλινθο (θέση: 3).

Οι διακοσμητικές αυτές ζώνες της κύριας όψης επεκτείνονταν και κοσμούσαν και τις πλάγιες πλευρές του δυτικού σκέλους του σταυρού, όπως μαρτυρά η καλύτερα διατηρούμενη νότια πλευρά της.

Ο ίδιος τρόπος διακόσμησης (*opus reticulatum*) εφαρμόζεται και στο βόρειο σκέλος του σταυρού (εικ. 6). Και εδώ ο τεχνίτης χρησιμοποιεί τα ίδια από πήλινα πλακίδια διακοσμητικά, η διάταξη των οποίων όμως είναι διαφορετική από της κύριας

18. Πλίνθινα οδοντωτά γείσα από την πρόωμη μεσοβυζαντινή εποχή σώζονται, εκτός του ναού του Άνω Λαμπόβου, στον Άγιο Δημήτριο του Κατσούρη, στην αψίδα της Επισκοπής της Δρόπολης, στα αετώματα της Παναγίας Κορακονησίας, στον Άγιο Ιωάννη της Μεσημβρίας, στον Άγιο Στέφανο και στους Αγίους Αναγύρους της Καστοριάς, στην Παναγία του Οσίου Λουκά, στο Καθολικό της Μονής Πετράκη στην Αθήνα, στην Κοίμηση της Ζούρτσας, στην Καθολική του Στύλου στην Καλαβρία, στο δυτικό αέτωμα της Μεταμόρφωσης στο Κορωπί (Βοκοτόπουλος 1992, 169 και υποσ. 2).

όψης του δυτικού σκέλους¹⁹. Το παράθυρο της κύρια πλευράς του βόρειου σκέλους είναι επίσης δίλοβο, φραγμένο όμως σήμερα από τη γένεση των λοβών και κάτω. Από το καλύτερα διατηρούμενο δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους προκύπτει επί-σης ότι και στις πλάγιες πλευρές υπήρχε κεραμοπλαστικός διάκοσμος.

Η υφιστάμενη κατάσταση του ανατολικού και νότιου σκέλους του σταυρού, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τις εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις, δεν αφήνει περιθώριο ανάκτησης της αρχικής τους μορφής.

Στο μέσο της κύριας όψης του *νότιου σκέλους* του σταυρού (εικ. 7) ανοίγεται σε εσοχή δίλοβο παράθυρο, οι ανισομεγέθεις λοβοί του οποίου διακρίνονται με μαρ-μάρινο αμφικιονίσκο με επίθημα. Το επίθημα στο κέντρο κοσμεύεται με ανάγλυφο λαπνικό σταυρό. Το νότιο σκέλος, το οποίο επίσης καλύπτεται με δίρριχη από σχιστολιθικές πλάκες στέγη, είναι κτισμένο με αδρά πελεκημένες πέτρες, μεταξύ των οποίων σε λίγα σημεία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Δύο διακοσμητικές από πήλινα πλακίδια ζώνες, η μία στο μέσο περίπου του διλόβου παραθύρου και η άλλη άνωθεν αυτού, κοσμούν την κύρια όψη και εκτείνονται και στην δυτική πλευρά του σκέλους. Η πρώτη συνίσταται από κατακόρυφες οπτοπλίνθους. Την ανώτερη επιφάνεια της ζώνης ορίζουν οριζόντια τοποθετημένες πλίνθοι, μονής σειράς δυτικά και διπλής σειράς ανατολικά. Η δεύτερη ζώνη αποτελείται από τετράγωνες οπτόπλινθους, με-ρικές από τις οποίες φέρουν διαγώνιες χαραγές, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται κατακόρυφα τοποθετημένη πλίνθος. Στο κάτω μέρος της ζώνης τοποθετούνται ορι-ζόντια σε διπλή σειρά πλίνθοι. Πιο πάνω, στη μέση του αετώματος, ανοίγονται δύο στενά ορθογώνια παράθυρα, το κατώτερο τμήμα των οποίων φράσσεται με ορθο-γώνιες πήλινες πλάκες, στο κάτω μέρος των οποίων ανοίγεται οπή εκροής υδάτων.

Το *α ανατολικό σκέλος* του σταυρού (εικ. 8), καλυμμένο με δίρριχη από σχιστο-λιθικές πλάκες στέγη, είναι κτισμένο με αργολιθοδομή, επενδεδυμένη με κονίαμα, τμήματα του οποίου διατηρούνται κατά τόπους.

Σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος της *βόρειας πλευράς* εκτείνονται δύο μεταγενέστε-ρα προσκτίσματα, κατασκευασμένα από αδρά πελεκημένες πέτρες και στεγασμένα με σχιστολιθικές πλάκες. Το δυτικό είναι μικρών διαστάσεων και είχε ανοίγματα στη βόρεια και νότια πλευρά. Το τελευταίο επικοινωνούσε με τον νάρθηκα. Το βόρειο τοξωτό άνοιγμα σήμερα είναι φραγμένο. Το ανατολικό μεγαλύτερων διαστάσεων μονοκάμαρο πρόσκτισμα επικοινωνούσε με το βόρειο κλίτος μέσω μικρού ανοίγμα-τος στη νοτιοανατολική γωνία του (εικ. 2).

19. Η κύρια όψη του βόρειου σκέλους του σταυρού έχει αλλοιωθεί αρκετά από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Ωστόσο, η υπάρχουσα κατάσταση μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε εικόνα και να αντιληφθούμε την διάταξη των θεμάτων. Χωρίζεται σε δέκα, αντί οκτώ ζώνες στις οποίες εναλ-λάσσονται ορθογώνια αβάνια με διαγώνιες χαραγές (θέση: 1, 6), τρίγωνα, «*opus spicatum*» (θέση: 2, 4, 8, 9), κατακόρυφες οπτόπλινθοι σε συνεχή σειρά (θέση: 3, 7), ρόμβοι (θέση: 5). Η ανώτερη ζώνη (θέση: 10), η οποία θα ακολουθούσε την φορά του τριγωνικού αετώματος, δεν σώζεται. Στην κορυφή της διατηρείται μόνο ένα τετράπλευρο πλακίδιο με διαγώνιες χαραγές.

Από τη βόρεια πλευρά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εκτός από το βόρειο σκέλος του σταυρού, παρουσιάζει το δυτικό τμήμα (εικ. 9). Στο ανώτερο σημείο του, κάτω από το αλωμένο σήμερα γείσο της στέγης, σώζεται ζώνη από ρομβοειδή πλακίδια, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τριγωνικά. Από το ύψος του δυτικού μικρού προσκτίσματος έως περίπου το μέσο του μονόλοβου παραθύρου - τον πλίνθινο λοβό του περιγράφει οδοντωτή ταινία- η τοιχοποιία συνίσταται στο σύνολό της από τοποθετημένες σε διπλή σειρά οριζόντιες πλίνθους οι οποίες σχηματίζουν ζώνες. Στους κατακόρυφους αρμούς παρεμβάλλονται μονές συνήθως πλίνθοι, εξάκτινοι αστερίσκοι (χρίσμα) και κυρίως γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου: Π, Γ, Π, Κ, ανάστροφο Ψ, «χρίσμα» ^ . Η ίδια τοιχοποιία διατηρείται και στη βάση του βόρειου σκέλους του σταυρού, όπου στους κατακόρυφους αρμούς κυριαρχεί το ανάστροφο Κ (εικ. 10). Η τοιχοποιία αυτή ανήκει στην αρχική οικοδομική φάση του μνημείου. Την τοιχοποιία των υπολοίπων τμημάτων της βόρειας πλευράς αποτελούν αδρά πελεκημένες πέτρες χωρίς κεραμοπλαστικά (εικ. 9).

Την ίδια αρχική τοιχοποιία συναντάμε και σε τμήματα της *ανατολικής πλευράς* και συγκεκριμένα σε τμήματα της πρόθεσης και του διακονικού (εικ. 11-12). Στην ανατολική πλευρά οι τρεις εξέχουσες ημικυκλικές αψίδες, εκ των οποίων η κεντρική μεγαλύτερη και υψηλότερη, είναι κατασκευασμένες από αδρά πελεκημένες πέτρες, μεταξύ των οποίων κατά τμήματα παρεμβάλλονται μερικά κομμάτια πλίνθων. Το κάτω μέρος των αψίδων είναι επιχρισμένο με σύγχρονο υλικό (τσιμέντο). Μόνο στο κάτω μέρος της κεντρικής αψίδας ανοίγεται δίλοβο παράθυρο, οι ανισομεγέθεις λοβοί του οποίου χωρίζονται με μαρμάρινο αμφικιονίσκο με επίθημα. Εκφυλισμένο πλίνθινο τόξο περιβάλλει το παράθυρο μέχρι το ύψος των λοβών. Πάνω από αυτό σχηματίζεται πλίνθινος σταυρός και ακολουθεί τετράγωνη πλίνθος στην οποία χαράσσονται με αποτροπαϊκή σημασία στο κέντρο σταυρός πλαισιωμένος από το συμπλήρωμα ΙC ΧΡ ΝΙ ΚΑ²⁰. Στο άνω μέρος, εκατέρωθεν του σταυρού αναγράφεται Έτους 1776 (εικ. 13). Την από σχιστολιθικές πλάκες στέγη της κεντρικής αψίδας υποβασιάζει τρίβαθμο οδοντωτό γείσο.

Σε όλο το μήκος της *νότιας πλευράς* εκτείνεται ορθογώνιο καμαροσκέπαστο επίμηκες πρόσκτισμα το οποίο εξωτερικά καλύπτεται με μονόρριχη από σχιστολιθικές πλάκες στέγη (εικ. 2 και 14). Εγκάρσια καμάρα στο μέσο διακρίνει τον χώρο σε δύο αίθουσες, εκ των οποίων η ανατολική απολήγει σε δύο ημικυκλικές μη εξέχουσες κόγχες, κάτι το οποίο δείχνει ότι θα λειτουργούσε ως παρεκκλήσι. Στη νότια πλευρά του εγκάρσιου αυτού χώρου ανοίγεται είσοδος, σήμερα όμως φραγμένη. Μπροστά από την είσοδο αυτή διαμορφώνεται τοξωτό πρόπυλο, στηριγμένο σε παραστάδες και καλυμμένο με αετωματική στέγη. Το τόξο είναι κτισμένο με αδρά λαξευμένους θολίτες μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οπτόπλινθοι. Στο κλειδί του τόξου οπτόπλινθοι σχηματίζουν σταυρό. Το τόξο ορίζεται από οδοντωτή ταινία, στην κορυφή της οποίας υψώνεται δεινόπυλο από οπτόπλινθους (εικ. 15). Απέναντι από την εξωτερική αυτή είσοδο ανοίχθηκε θύρα που οδηγούσε στον αρχικό ναό. Στη νοτιοδυτική γωνία της

20. Για την αποτροπαϊκή σημασία του θέματος βλ. Walter 1997, 193-220. Rhoby 2017, 276-7.

δυτικής αίθουσας υψώνεται το τριώροφο πυργοειδές κωδωνοστάσιο, του οποίου οι δύο ορατοί όροφοι, που εξέχουν της στέγης, διατρυπώνται με τοξωτά ανοίγματα, ένα στη νότια πλευρά του κάτω ορόφου και τέσσερα στον άνω²¹ (εικ. 2).

Στη *δυτική πλευρά* σε όλο το μήκος του αρχικού νάρθηκα προστίθεται μεταγενέστερος εξωνάρθηκας, ο οποίος προεξέχει στα νότια. Δυτικότερα ανοίγεται σε όλο το μήκος του εξωνάρθηκα κιονοστήρικτη στοά, με οκτώ τοξωτά ανοίγματα στην πρόσοψη και από ένα στα πλάγια (εικ. 2 και 16). Ενιαία μονόρριχτη από σχιστολιθικές πλάκες στέγη καλύπτει τον εξωνάρθηκα και τη στοά. Οι προσθήκες αυτές στην δυτική πλευρά του ναού είναι κτισμένες με ορθογώνιους τελεκημένους λιθόπλινθους.

Οι αλλαγές στην κάτοψη και την ανωδομή, οι διαφοροποιήσεις στην τοιχοποιία, οι εμφανείς ανακαινίσεις και ανα-κτίσεις με σκοπό την επισκευή, μετασκευή και συντήρηση των υπαρχόντων κτισμάτων, οι επεμβάσεις και οι προσθήκες για την εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών εντάσσονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Από την ανωτέρω περιγραφή προκύπτει ότι, από τα ορατά τμήματα της ανωδομής του μνημείου, που βρίσκονται πάνω από τα μεταγενέστερα προσκτίσματα, *στην αρχική φάση* του μνημείου ανήκουν: ο τρούλλος, το δυτικό (κύρια όψη και νότια πλευρά) και το βόρειο σκέλος του σταυρού (κύρια όψη και δυτική πλευρά), το δυτικό τμήμα του βορείου τοίχου, καθώς και μέρος του βορείου και νοτίου τμήματος της ανατολικής πλευράς, της πρόθεσης και του διακονικού, με μικρής ή μεγαλύτερης κατά τόπους έκτασης επεμβάσεις. Κατά το έτος 1776, στο πλαίσιο της ενίσχυσης της στήριξης του μεγάλου τρούλλου και επισκευής του μνημείου, όταν αυτό υπέστη καταστροφές εξαιτίας του σεισμού του αυτού έτους, εσωτερικά ενισχύθηκαν οι τοίχοι με αντηρίδες, ανακατασκευάστηκαν οι τρεις ημικυκλικές αψίδες και προστέθηκε εξωνάρθηκας. Κατά το έτος 1805 (εικ. 16) κατασκευάστηκε το τέμπλο και το έτος 1806 ο άμβωνας (εικ. 17) και ο επισκοπικός θρόνος²². Πιθανότατα στο πλαίσιο της ανακαίνισης του μνημείου προστέθηκε η δυτική κιονοστήρικτη στοά και το κωδωνοστάσιο και τα προσκτίσματα στη νότια και στη βόρεια πλευρά.

Για την χρονολόγηση του *αρχικού ναού* έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις με βάση τον αρχιτεκτονικό τύπο και τη μορφολογία²³.

21. Για τα κωδωνοστάσια βλ. Μπάραλα 1959, 46-52. Ousterhout 1987, 106-10.

22. «*Έτος 1805 Αυγουστ/ 26 πυτροπεβου/ τας Παπακιρυτζι Χριστου δια χυρωσ Κωστατυ/ νου Μεζτωβυτυ*» (Πουλίτσας 1928, 64).

23. Ο Φρ. Βερσάκης χρονολόγησε το μνημείο στο β' μισό του 12ου αιώνα. Βασίστηκε σε επιγραφή στη βάση του τρούλλου, η οποία ουδέποτε δημοσιεύτηκε. Διατύπωσε επίσης την άποψη ότι ο ναός είναι κτισμένος στη θέση ιουστινιάνειου μνημείου (Βερσάκης 1916, 111). Με την άποψη του Βερσάκη

Ο τύπος του ναού με τρούλλο και περίστω εμφανίζεται στην ολοκληρωμένη μορφή του στον ναό της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης, που κατά την επικρατούσα άποψη χρονολογείται τον όψιμο 8ο αιώνα²⁴. Η εστίαση όμως και μόνο στον αρχιτεκτονικό τύπο ως στοιχείο χρονολόγησης είναι επισφαλής και θα οδηγούσε στην απόκλιση απόψεων, επειδή μνημεία από την παλαιοχριστιανική έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο²⁵, με παρόμοια ή κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία με τα του εξεταζόμενου, θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτόν τον ιδιότυπο τύπο ναού και επειδή τα σωζόμενα παραδείγματα που συναντάμε εντός του βαλκανικού χώρου και εκτός, συγκριτικά με το χρονικό φάσμα που καλύπτει ο εν λόγω τύπος, είναι περιορισμένα.

Ωστόσο, από την εξέταση των σωζόμενων παραδειγμάτων ο ναός της Παναγίας στο Άνω Λάμποβο ως προς την κάτοψη και τις αναλογίες θα μπορούσε να τοποθε-

συμφώνησαν επίσης οι Γ. Σωτηρίου (Σωτηρίου 1924, 131, σημ. 2) και Μ. Σωτηρίου (Σωτηρίου 1932 και Sitirgiu 1933-34, 284). Ο P. Lemerle θεώρησε ότι το αρχικό κτίσμα, πάνω στο οποίο είναι κτισμένο το σημερινό, χρονολογείται μετά την ιουστινιάνεια περίοδο (Lemerle 1945, 481). Στο γ' τέταρτο του 13ου αιώνα τοποθετεί τον ναό ο Δ. Ι. Πάλλας (Πάλλας 1971, 315), στο β' μισό του 13ου αιώνα ο Α. Meksi (Meksi 1976, 82-92, 103-5) και στα τέλη του 12ου ή ακόμα και στα μέσα 13ου αιώνα ο Γ. Βελένης (Βελένης 1984, 181). Το ίδιο υποστηρίζει και η Κ. Englert (Englert 1991, 86). Στον β' μισό του 10ου αι. ο Π. Βοκοτόπουλος (Βοκοτόπουλος 1992, 196. Βοκοτόπουλος 1989, 199-202, εικ. 16-17). Στον 10ο αιώνα ο Α. Η. S. Megaw (Megaw 1965-1968, 18). Στο β' τέταρτο του 10ου αι. ο Ν. Κ. Μουτσόπουλος (Μουτσόπουλος 1971-1972, 333-6 και Μουτσόπουλος 1992, 106, 226). Στον πρώιμο 10ο αιώνα ο G. Koch (Koch 1987, 61-2) και αργότερα το αναχρονολογεί στα τέλη του 10ου αι. (Koch 2018, 68-9). Στις αρχές του 11ου αι. το χρονολογεί η L. Casanova Moroni (Moroni 2003, 87).

24. Englert 1991, 92-5. Θεοχαρίδου 1994. Βελένης 2003, 62-94. Curcic 2010, 258-60, 319-20.

25. *Η εκκλησία του Alahan Manastir*, τέλη 5ου αιώνα (Gough 1985, 45), *ο ναός Dag Pazari* στην Πισιδία της Μικράς Ασίας, γ' τρίτο του 5ου αιώνα (Englert 1991, 65-67), *ο ναός Qasr ibn Wardan* στη Συρία, 564 (Krautheimer 1991, 304-8. Γκιολές 1998, 128. Χατζητρύφωνος 2004, 101 και υποσ. 50), *ο ναός του Lovetch* στη Βουλγαρία, 5ος ή 6ος αιώνας (Chaneva-Dechevska 1984, 29, 58, 84. Χατζητρύφωνος 2004, 103), *ο ναός στο Mayafarquin ή Meyyafarikin* της Ανατολίας, η αρχαία Μαρτυρούπολη, τέλη 6ου αιώνα (Χατζητρύφωνος 2004, 101 και υποσ. 51, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία), *ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου* στη Νίκαια της Βιθυνίας, τέλη του 6ου αιώνα (Englert 1991, 86-89 και υποσ. 655, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Χατζητρύφωνος 2004, 123 και υποσ. 154), *ο ναός της Αγίας Σοφίας* στην Δράμα, 10ος αιώνας (Βλ. παρακάτω υποσ. 44. Curcic 2010, 320-321), *ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου* στο χωριό Κουντουριώτισσα Πιερίας, περί το 800 ή περί το 1000 (Englert 1991, 82-4. Μέντζος 1993, 153-65. Curcic 2010, 318-9), *ο ναός της επισκοπής του Κίτρους* στην Πύδνα της Πιερίας, τέλη 10ου αιώνα (Englert 1991, 89-91. Χατζητρύφωνος 2004, 126 και υποσ. 170. Curcic 2010, 319-20), *το Καθολικό της Μονής Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων* στην Κωνσταντινούπολη, 1042-1055 (Μπούρας 1976, 136-51. Englert 1991, 75-7 και υποσ. 528. Χατζητρύφωνος 2004, 124), *ο ναός της Stara Pavlica*, στο χωριό Brvenik της Σερβίας, πιθανώς τον 12ο αιώνα (Englert 1991, 91-2. Korac και Surut 147, εικ. 167. Χατζητρύφωνος 2004, 126-7. Curcic 2010, 401), *το Καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας* στην Ελασσόνα, 1344/5 (Englert 1991), *ο ναός της Θεοτόκου στο Drepano* στα Σκόπια, 1350-1355 (Englert 1991, 70-3. Χατζητρύφωνος 2004, 181-3. Curcic 2010, 400-1), *το Καθολικό της Μονής Παμμακαρίστου* στην Κωνσταντινούπολη, Fethiye Camii, 1100 (Englert 1991, 79-81. Χατζητρύφωνος 2004, 240-4), *το Καθολικό της Μονής του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει* στην Κωνσταντινούπολη, 13ος αιώνας (Englert 1991, 73-5. Χατζητρύφωνος 2004, 213-5), *η νότια εκκλησία της Μονής του Λιβός* στην Κωνσταντινούπολη, τέλη 13ου αιώνα (Englert 1991, 77-9. Χατζητρύφωνος 2004, 228-31).

πθεί πιο κοντά στον ναό της Αγίας Σοφίας στην Δράμα²⁶, που χρονολογείται τον 10^ο αιώνα.

Υπό τις συνθήκες αυτές και δεδομένου της έλλειψης γραπτών μαρτυριών, κύρια πηγή πληροφοριών καθίσταται το ίδιο το μνημείο, τα μορφολογικά στοιχεία του, ο τρούλλος, τα ανοίγματα, ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, και η τοιχοποιία του.

Οι τρεις ημικυκλικές αψίδες, με ευρύτερη και υψηλότερη των πλαγίων τη μεσαία, είναι ξανακτισμένες το έτος 1776 πάνω στα θεμέλια των αρχικών. Η χορδή τους καταλαμβάνει όλο το πλάτος του Ιερού Βήματος και των παραβημάτων, όπως στις Επισκοπές της Ευρυτανίας (περί το 800) και της Δρόπολης στη Βόρεια Ήπειρο (α' μισό 10ου αιώνα)²⁷. Ημικυκλικές αψίδες²⁸ απαντούν κατά κανόνα στα μνημεία των Βαλκανίων της παλαιοχριστιανικής και της πρώιμης μεσοβυζαντινής εποχής, πριν τα μέσα του 10ου αιώνα. Από το τέλος του 10ου αιώνα με την εμφάνιση της ισόδομης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας θα επικρατήσουν οι τρίπλευρες²⁹. Ημικυκλικές όμως αψίδες εξακολουθούν να κτίζονται και μετά το 1000, με μικρότερες όμως διαστάσεις³⁰.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του μνημείου είναι ο υψηλός με κυλινδρικό τύμπανο τρούλλος, ο οποίος καλύπτεται από κωνική στέγη με οριζόντιο οδοντωτό γείσο. Το τύμπανο χωρίζεται σε δύο ζώνες με οδοντωτή ταινία και στην κάτω ανοίγονται εναλλάξ παράθυρα και τυφλές ημικυκλικές κόγχες³¹ (εικ. 3-4, 7-8). Οι κυλινδρικοί τρούλλοι κυριαρχούν στη βυζαντινή ναοδομία μέχρι περίπου το 1000, όμως από το β' μισό του 10ου αιώνα, από άμεση επίδραση του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά, επικρατούν οι οκταγωνικοί τρούλλοι³². Κυλινδρικοί ψηλοί τρούλλοι με τα παράθυρα να περιορίζονται στην κάτω ζώνη ανάγονται κυρίως στην πρώιμη μεσοβυζαντινή εποχή. Τέτοια μνημεία είναι: του Αγίου Δημητρίου του Κατσούρη στους Πλησιούς στην Άρτα (10ος αι.)³³, της Επισκοπής στην Ευρυτανία (περί το 800)³⁴, της Επισκοπής στην Δρόπολη της Βορείου Ηπείρου (α' μισό 10ου αι.)³⁵, της Ζωοδόχου Πηγής στο Marmiro της Αλβανίας (πρώιμος 10ος αι.)³⁶, της Παναγίας στην Κορα-

26. Πρβλ. CurCic 2010, 321.

27. Βοκοτόπουλος 1992, 153.

28. Για τις αψίδες γενικά βλ. Delvoye 1962, 291-310, 489-530. Για τις αψίδες πρώιμης μεσοβυζαντινής περιόδου στον βαλκανικό χώρο βλ. Βοκοτόπουλος 1992, 151-5.

29. Βοκοτόπουλος 1992, 151.

30. Βλ. παραδείγματα Ορλάνδος 1957, 93. Βοκοτόπουλος 1966-1969, 159. Νικονάνος 1979, 146.

31. Οι κόγχες αποδίδονται σε επίδραση της αρχιτεκτονικής της σχολής της Κωνσταντινούπολης Βοκοτόπουλος 1992, 174 και υποσ. 3.

32. Βοκοτόπουλος 1992, 156. Μπούρα 1980, 12, 24. Μπούρας 2016, 31, εικ. 18.

33. Βοκοτόπουλος 1992, 56-69, 181-3, πίν. 36-38. CurCic 2010, 335, εικ. 362.

34. Βοκοτόπουλος 1992, 69-74, 183, πίν. 44. CurCic 2010, 329, εικ. 353.

35. Βοκοτόπουλος 1992, 74-80, 188-9, 236-40, πίν. 44, σχ. 43. CurCic 2010, 330.

36. Meksi 1983, 125-8, εικ. 39-40. Koch 1985α, 282. Koch 1987, 58.

κονησία (τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.)³⁷, του Αγίου Βασιλείου κοντά στη Γέφυρα της Άρτας (β' μισό 9ου αι.)³⁸, του Αγίου Βασιλείου στη Μεθώνη (β' μισό 10ου αι.)³⁹, της Παναξιώπισσας στη Γαβρολίμη (τέλος 10ου αι.)⁴⁰, της Κουμπελίδικης στην Καστοριά (τέλος 10ου αι.)⁴¹, του Αγίου Ιωάννη στη Μεσημβρία της Βουλγαρίας (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.)⁴² και του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα (1006)⁴³.

Στα δύο μικρά μονόλοβα παράθυρα, που σώζονται από το αρχικό κτήριο στο ανώτερο τμήμα του βορείου (εικ. 9) και νοτίου τοίχου του νάρθηκα, η οδοντωτή ταινία περιβάλλει εξωτερικά μόνον το τόξο του⁴⁴. Τούτο παρατηρείται σε αρκετά μνημεία που χρονολογούνται από το β' μισό του 9ου αιώνα μέχρι το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα. Το ίδιο συμβαίνει στην Κουμπελίδικη (τέλος 10ου αι.) και στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως της Καστοριάς (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.)⁴⁵, στην Αγία Τριάδα του Μαύρικα κοντά στο Αγρίνιο (τέλος 9 ου-αρχές 10ου αι.)⁴⁶, στον Άγιο Βασίλειο της Γέφυρας στην Άρτα (β' μισό 9ου αι.)⁴⁷, στο αρχικό τμήμα της βασιλικής της Βλαχέρνας στην Άρτα (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.)⁴⁸, σε εκκλησία της Σταμνάς Αιτωλίας (α' μισό 10ου αι.)⁴⁹, στην Παναγία Τρη-

37. Βοκοτόπουλος 1992, 51-6, 193, πίν. 35. Γκιολές 1992, πίν. 17. Μαμαλούκος και Παπαδοπούλου 2016, 36-83.

38. Βοκοτόπουλος 1992, 45-50, 195, πίν. 32. Curcic 2010, 326-7, εικ. 351.

39. Βοκοτόπουλος 1992, 121, πίν. 59. Βοκοτόπουλος 1989, 204, εικ. 18.

40. Βοκοτόπουλος 1992, 80-6, 145-8, 164-8, 192-3, πίν. 48-52. Curcic 2010, 331, εικ. 355-6.

41. Μουτσόπουλος 1992, 87-109, εικ. 81, 84-91. Curcic 2010, 323.

42. Μουτσόπουλος 1992, 105, 137-43, εικ. 97. Μουτσόπουλος 1964-1965, εικ. 65-66, 68. Βοκοτόπουλος 1989, 190-1, εικ. 6. Mijatev 1974, 101-2, εικ. 105-106. Curcic 2010, 332, εικ. 358. Όπου όμως, ο τρούλλος απολήγει σε έξι τυφλά αφιδώματα, τα οποία πιθανότατα προστέθηκαν μεταγενέστερα. Το αρχικό γείσο θά ήταν πάνω από αυτά αυτά ευθύγραμμο (Βοκοτόπουλος 1992, 157). Υψηλό κυλινδρικό τρούλλο με μικρά παράθυρα στο κάτω μέρος (αρχαϊστικό στοιχείο) έχει και ο ναός στο χωριό Јана στη Βουλγαρία, ο οποίος όμως χρονολογείται στον 12ο-14ο αιώνα λόγω της πλαστικής διάρθρωσης των τοίχων (Mijatev 1974, 158, 171, εικ. 188. Μαμαλούκος 2004, 69-92. Curcic 2010, 334, εικ. 361B. Ousterhout 2011, 497). Στον κυλινδρικό τρούλλο του Αγίου Ανδρέα Γόρτυνος (9ος-10ος αι.) τα μικρά παράθυρα βρίσκονται στο μέσον του τυμπάνου (Μουτσόπουλος 1956, 148-154. Βοκοτόπουλος 1992, 202 και υποσ. 7. Βοκοτόπουλος 1989, 207, εικ. 24. Σαραντάκος 1993, 130-1).

43. Mijatev 1974, 102, εικ. 107. Μουτσόπουλος 2003, 70-81, εικ. 81, 88. Στην Αγία Σοφία Δράμας (10ος αι.) τα παράθυρα είναι στην κάτω ζώνη, αλλά το τύμπανο είναι οκταγωνικό (Βελένης και Τριανταφυλλίδης 1991, 113, εικ. 11. Englert 1991, 67-70, πίν. 62. Κούντουρας και Μπακιριτζής 2014, 332-4, εικ. 360. Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2016, 42, εικ. 10).

44. Βοκοτόπουλος 1992, 90, πίν. 55. Koch 1987, εικ. 27.

45. Μουτσόπουλος 1992, 94, 131-2, εικ. 86, 88, 119, 120, 121, 124. Βοκοτόπουλος 1989, 199, εικ.

15. Πελεκανίδης και Χατζηδάκης 1984, 92, εικ. 1.

46. Βοκοτόπουλος 1992, 186, πίν. 34β.

47. Βοκοτόπουλος 1992, 185, πίν. 8, 32α. Γιαννούλης 2010, εικ. 144.

48. Βοκοτόπουλος 1992, 187, πίν. 8-9α. Γιαννούλης 2010, εικ. 199.

49. Βοκοτόπουλος 1992, 42, 187-8, πίν. 29.

μιτού (μέσα 10ου αι.)⁵⁰, στην Παναγία της Κορακονησίας (τέλος 10ου αι.)⁵¹, στην Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης (τέλος 10ου αι.)⁵², στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας (β' μισό 10ου αι.)⁵³, στην Καθολική του Στύλου (Stilo) της Καλαβρίας (τέλος 10ου αι.)⁵⁴, στην Επισκοπή της Δρόπολης στη Βόρεια Ήπειρο (α' μισό 10ου αι.)⁵⁵, στη Βασιλική της Ζούρτσας Τριφυλλίας (τέλος 10 ου-αρχές 11ου αι.)⁵⁶, στους Αγίους Αποστόλους στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών (π. 1000)⁵⁷, στην Παναγία του Οσίου Λουκά (β' μισό 10ου αι.)⁵⁸, στον ναό του Αγίου Νικολάου της Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας (10ος αι.)⁵⁹, στον ναό των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα (π. 1000)⁶⁰, στον Άγιο Γεώργιο στη Σκάλα Λακωνίας (περί το1000)⁶¹, στην Καπνικαρέα στην Αθήνα (γ' τέταρτο 11ου αι.)⁶², στην Κοίμηση στο Στείρι Κορινθίας (β'μισό 11ου αι.)⁶³ και αλλού. Σε μερικά από τα μνημεία αυτά η οδοντωτή ταινία επεκτείνεται οριζόντια στα σημεία των γενέσεων του τόξου των λοβών. Το στοιχείο αυτό θεωρείται επίσης αρχαϊστικό⁶⁴. Από το τέλος του 10ου αιώνα σε ορισμένους ναούς (Άγιος Στέφανος, Άγιοι Ανάργυροι, Κουμπελίδικη Καστοριάς, ναός της Κοιμήσεως στο άνω Λάμποβο) σε μερικά παράθυρα τα τοξωτά πλίνθινα πλαίσια και η οδοντωτή ταινία που τα περιβάλλει κατέρχονται μέχρι της ποδιάς⁶⁵, στοιχείο το οποίο και θα επικρατήσει.

Τα υπόλοιπα παράθυρα, του τρούλλου και των κεραιών, είναι ισοΐψη δίλοβα και τοξωτά (εικ. 3-8). Τα διπλά βαθμιδωτά πλίνθινα πλαίσια των τόξων κατέρχονται μέχρι της ποδιάς και περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Το ίδιο παρατηρείται στις πρώιμες εκκλησίες της Καστοριάς: στον Άγιο Στέφανο (β' μισό 9ου αι.), στον τρούλ-

50. Βοκοτόπουλος 1992, 191, πίν. 15

51. Βοκοτόπουλος 1992, 193, πίν. 35β.

52. Βοκοτόπουλος 1992, 83, 193, πίν. 48, 49.

53. Βοκοτόπουλος 1992, πίν. 57.

54. Μουτσόπουλος 1971-1972, εικ. 110-1, 348 υποσ. 397, 398, 399 και βιβλιογραφία για το μνημείο. Zago 2009, εικ. 1-2.

55. Meksi 1976, πίν. I.5, V.1. Βοκοτόπουλος 1992, 189, πίν. 47α.

56. Bouras 1971, 148. Γκιολές 1992, πίν. 11β.

57. Frantz 1971, πίν. 1, 2a, 4a, c, 9e.

58. Μπούρα 1980, πίν. 1, 2.5. Μπούρας 2016, εικ. 23.

59. Λαμπροπούλου και Μουτζάλη 1997, 338, εικ. 7, 8, 10,

60. Βοκοτόπουλος 1966-1969, 163, πίν. 72-77.

61. Hayer 1984, 284, εικ. 4-6.

62. Gkioles 2006-2007, 19, εικ. 4, 6

63. Αθανασούλης και Κάππας 2015, 87, 89, εικ. 13 και υποσ. 51(βιβλιογραφία).

64. Μουτσόπουλος 1992, 144, 25. Βοκοτόπουλος 1992, 167, 188.

65. Βοκοτόπουλος 1966-1969, 163 υποσ. 65. Μουτσόπουλος 1992, 102. Πελεκανίδης και Χατζηδάκης 1984, 9, εικ. 2, 25, εικ. 3, 87, εικ. 2. Siomkos 2005, 42, εικ. 1-2.

λο της Κουμπελίδικης (τέλος 10ου αι.) και στους Αγίους Αναργύρους (10ος αι.)⁶⁶. Το ίδιο συμβαίνει και στα παράθυρα του τρούλλου του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα (1006)⁶⁷. Στη Νότια Ελλάδα το πλίνθινο πλαίσιο των παραθύρων που φθάνει μέχρι την ποδιά εμφανίζεται σε ένα τρίλοβο παράθυρο στη νότια πλευρά του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά (β' μισό 10ου αι.) και θα επικρατήσει στην «ελλαδική σχολή» από το β' μισό του 11ου και κατά τον 12ο αιώνα⁶⁸.

Η τοιχοποιία στα χαμηλότερα μέρη του ναού συνίσταται από αδρά λαξευμένες πέτρες ενσωματωμένες σε άφθονο ασβεστοκονίαμα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται διπλή συνήθως σειρά οπτοπλίνθων στους οριζόντιους αρμούς και στους κατακόρυφους παρατηρείται σε μεγάλη συχνότητα η παρουσία διακοσμητικών γραμμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου και άλλων πλίνθινων σχηματισμών, όπως το «χρίσμα» (εικ. 9-12). Το αμελές αυτό πλινθοπερίκλειστο σύστημα χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική της Δυτικής Μακεδονίας. Διπλές σειρές οπτοπλίνθων στους οριζόντιους αρμούς υπάρχουν στην Κουμπελίδικη (τέλος 10ου αι.), στον Άγιο Στέφανο (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.), στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (αρχές 10ου αι.) και στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς (τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.)⁶⁹ και στον τρούλλο του Αγίου Γερμανού της Πρέσπας (1006)⁷⁰, μνημεία που χρονολογούνται στην πρώτη μεσοβυζαντινή περίοδο, μεταξύ του β' μισού του 9ου αιώνα και των αρχών του 11ου αιώνα. Γράμματα από πλίνθινα βήσαλα στους κατακόρυφους αρμούς εμφανίζονται σε μεγάλη πυκνότητα στη Βόρεια Ελλάδα από τα μέσα του 9ου μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα⁷¹, όπως στον Άγιο Αχιλλείο στην Πρέσπα (986-990)⁷² και στα πρώιμα μνημεία της Καστοριάς (Κουμπελίδικη, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Άγιος Στέφανος, Άγιοι Ανάργυροι)⁷³. Στη Νότια Ελλάδα γράμματα στους κάθετους αρμούς απαντούν

66. Πελεκανίδης και Χατζηδάκης 1984, 9, εικ. 1, 87, εικ. 3, 25, εικ. 1. Μουτσόπουλος 1992, πίν. 13, εικ. 193-194, 196, πίν. 7, εικ. 90, πίν. 21.1,2,4, εικ. 271, 279, 276-282. Βοκοτόπουλος 1992, 164 και υποσ. 3.

67. Μουτσόπουλος 2003, εικ. 83, 88. Μουτσόπουλος 1992, 226, 197. Μουτσόπουλος 1971-1972, 354-5, εικ. 116.

68. Μπούρα 1980, εικ. 1. Μπούρας 2016, εικ. 23. Βοκοτόπουλος 1966-1969, 163 υποσ. 65. Βοκοτόπουλος 1992, 164 υποσ. 3. Γκιολές 1992, 130. Μουτσόπουλος 1992, 226. Μπούρας και Μπούρα 2002, 422.

69. Πελεκανίδης και Χατζηδάκης 1984, 9, εικ. 1, 87, εικ. 3, 25, εικ. 1. Μουτσόπουλος 1992, 96-100, 128-9, 220, 317-9, πίν. 13, εικ. 193-194, 196, πίν. 7, εικ. 90, πίν. 21.1,2,4, εικ. 271, 279, 276-282.

70. Μουτσόπουλος 2003, 71, εικ. 88. Μουτσόπουλος 1971-1972, εικ. 53-56, 116.

71. Πρβλ. Δημητροκάλλης 1998-1999, 130. Στη Βόρεια Ελλάδα εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και αργότερα, αλλά η πυκνότητά τους έχει περιοριστεί σημαντικά (Τσουρής 1988, 144-145).

72. Μουτσόπουλος 1964-1965, 170-1. Μουτσόπουλος 1971-1972, εικ. 53-6, 116. Μουτσόπουλος 2003, εικ. 9-10.

73. Μουτσόπουλος 1992, εικ. 81, 86, 88, 104, 121-124, 132, 180, 193-198, 276-297, πίν. 13, 17. Πελεκανίδης και Χατζηδάκης 1984, 9, 2, 25, εικ. 3, 87, εικ. 3, 95, εικ. 3. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης του ναού του Αγίου Στεφάνου βλ. Δημητροκάλλης 1998-1999, 130 υποσ. 10. Κίσσας 1994,

κυρίως σε μνημεία του 11ου αιώνα⁷⁴ σε περιορισμένο όμως αριθμό. Η τοιχοποιία αυτή της Παναγίας στο Άνω Λάμποβο βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτή των πρωιμότερων μνημείων της Καστοριάς (Κουμπελίδικη, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Άγιος Στέφανος)⁷⁵ και της Πρέσπας (Άγιος Αχιλλεύς, Άγιος Γερμανός).

Εντυπωσιακή, πλούσια, επιτηδευμένη και μοναδική είναι η διακόσμηση των ανωτέρων επιφανειών του ναού με πήλινα πλακίδια διαφόρων σχημάτων. Η επικάλυψη αυτή των τοίχων αποτελείται κυρίως από ορθογώνια ή τριγωνικά πλακίδια και κατακορύφους πλίνθους που σχηματίζουν ζωφόρους. Υπάρχουν και ζωφόροι από ορθογώνια πήλινα πλακίδια με διαγώνιες χαραγές, μεταξύ των οποίων μεσολαβούν κάθετοι πλίνθοι. Άλλοι πλίνθοι σχηματίζουν ιχθυάκανθα, καθώς και οδοντωτή ταινία που περιτρέπει τον τρούλλο πάνω από τα παράθυρα και τις κόγχες. Όλα αυτά τα διακοσμητικά θέματα που σχηματίζουν ζωφόρους, χωρίζονται από οριζόντιες σειρές πλίνθων (εικ. 3-7).

Τέτοιες επενδύσεις τοίχων απαντούν στα πρώιμα μνημεία της Καστοριάς, όπου φαίνεται να εμφανίζεται το διακοσμητικό αυτό σύστημα. Οι πλίνθινες αυτές επενδύσεις εδώ έχουν περιορισμένη έκταση, μικρότερο θεματολόγιο και οι πλίνθοι είναι με σχετική αταξία διαταγμένοι, όπως στον Άγιο Στέφανο (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.) και στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (αρχές 10ου αι.)⁷⁶. Πλησιέστερα στον ναό του Άνω Λαμπόβου βρίσκεται η διακόσμηση του τρούλλου της Κουμπελίδικης (τέλος 10ου αι.), όπου υπάρχει και η οδοντωτή ταινία που διακρίνει τη σφενδόνη του τρούλλου σε δύο τμήματα⁷⁷. Εδώ όμως υπάρχουν ακόμα και δύο ζώνες τοιχοποιίας από αδρά λεξευμένους λίθους που εναλλάσσονται από κεραμοπλαστικά «χρίσματα» και μία ζώνη με κεραμοπλαστικά γράμματα. Ο αβακωτός δε διάκοσμος είναι περισσότερο φροντισμένος σε σχέση με τα παλαιότερα μνημεία της πόλης, στα οποία πρωτοεμφανίστηκε, και θυμίζει αυτή του ναού στο Άνω Λάμποβο. Στον τρούλλο της πρόθεσης του Αγίου Αχιλλείου (986-990) η επιμελημένη αβακωτή επένδυση περιορίζεται στο ανώτερο τμήμα του, πάνω από τα παράθυρα⁷⁸. Αβακωτή επένδυση καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια

4-5. Όμως, το α' στρώμα των τοιχογραφιών ανάγεται στις αρχές 10ου αιώνα (για το πρόβλημα της χρονολόγησης των τοιχογραφιών του α' στρώματος βλ. Siomkos 2005, 125-32). Στον οψιμότερο ναό του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη η χρήση τέτοιων διακοσμητικών στους κάθετους αρμούς είναι περιορισμένη και ενίοτε διατάσσονται σε ζωφόρους (Μουτσόπουλος 1992, 404-6, εικ. 362-371). Το μνημείο μιμείται την τοιχοποιία των παλαιότερων ναών με κάποια εκζήτηση. Στους Αγίους Θεοδώρους των Σερβίων (11ος αι.) η τοιχοποιία μιμείται αυτή των μνημείων της Καστοριάς διακρίνεται όμως για αμέλεια και αρρυθμία (Ευγγόπουλος 1957, 81, πίν. 12).

74. Βλ. απαρίθμηση παραδειγμάτων: Δημητροκάλλης 1998-1999, 130-2 υποσ. 11-15. Μαμαλούκος 1984, 431-432.

75. Πρβλ. Μουτσόπουλος 1971-1972, 301.

76. Μουτσόπουλος 1992, 125-6, εικ. 121, 124, 126, 127, 132, 223, εικ. 180, 183, 194, 197, 198, 201.

77. Μουτσόπουλος 1992, 100-1, εικ. 81, 84, 91, 95, 96. Στον Άγιο Βασίλειο Γέφυρας στην Άρτα οδοντωτή ταινία (εν μέρει κατεστραμμένη) στον τρούλλο υπάρχει αμέσως κάτω από το γείσο (Βοκοτόπουλος 1992, 49, 170, πίν. 32).

78. Μουτσόπουλος 1971-1972, 295, εικ. 55, 56.

των τρούλλων, μέχρι την ποδιά των παραθύρων στην Καθολική του Στύλου (Stilo) της Καλαβρίας (τέλος 10ου αι.)⁷⁹. Μεγάλη επιφάνεια, πάνω από τα παράθυρα καλύπτεται από αβακωτή επένδυση στην αψίδα της βασιλικής της Ζούρτσας Τριφυλλίας (τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.)⁸⁰. Το ίδιο παρατηρείται και στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας (β' μισό 10ου αι.)⁸¹. Αβακωτές ζωφόροι υπήρχαν και στον κατεστραμμένο ναό του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο στην Αθήνα (β' τέταρτο 11ου αι.)⁸².

Η παρυφή των αετωμάτων κάτω από το πλίνθινο οδοντωτό γείσο καλύπτεται με αβακωτό κόσμημα και του τρούλλου με ταινία από τετράγωνα πλακίδια και ιχθυάκανθα στον ναό του Άνω Λαμπόβου (εικ. 3-7). Το διακοσμητικό αυτό σύστημα επένδυσης των σημείων αυτών από πλίνθινη ταινία είναι πολύ σπάνιο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο⁸³. Το ίδιο συμβαίνει στον Άγιο Στέφανο της Καστοριάς (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.), όπου κάτω από τα καταεία γείσα υπάρχουν ζώνες με επενδυτικά τριγωνικά πλακίδια, ενώ στους πλάγιους τοίχους δημιουργούνται ζώνες με τετράγωνα όρθια πλακίδια⁸⁴. Στην Αγία Σοφία Αχρίδας (α' μισό 11ου αι.) υπάρχει στο ανατολικό αέτωμα ζώνη διαγωνίως τοποθετημένων πλίνθων⁸⁵. Ο ναός στο Άνω Λάμποβο αναπτύσσει περισσότερο το διακοσμητικό σύστημα του Αγίου Στεφάνου Καστοριάς, το οποίο φαίνεται να μιμείται.

Όπως ήδη αναφέρθηκε για την χρονολόγηση του *αρχικού ναού* της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή του Τιμίου Σταυρού στο Άνω Λάμποβο της Βορείου Ηπείρου έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, οι οποίες τοποθετούν το μνημείο από τον πρώιμο 10ο αιώνα έως τον 13ο αιώνα⁸⁶.

Από την ανωτέρω μελέτη προκύπτει ότι ο εξεταζόμενος ναός παρουσιάζει στενότερη σχέση ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά με ναούς της Δυτικής Μακεδονίας, ήτοι με τους πρώιμους ναούς της Καστοριάς, του Αγίου Στεφάνου (τέλος 9ου-αρχές 10ου αι.), του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (αρχές 10ου αι.), της Παναγίας Κουμπελίδικης ή Καστριώπισσας (τέλος 10ου αι.) και των Αγίων Αναργύρων (τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.)⁸⁷, καθώς και με τους ναούς των Πρεσπών, του Αγίου Αχιλλεί-

79. Μουτσόπουλος 1971-1972, 348, 350, εικ. 110, 111, 104. Κάππας 2009, 187-188 και υποσ. 719, όπου και άλλα παραδείγματα.

80. Μουτσόπουλος 1971-1972, 341-3, εικ. 102, 103. Bouras 1971, 142 κ.ε. Γκιολές 1992, πίν. 11β.

81. Μουτσόπουλος 1971-1972, 339, εικ. 100. Μουτσόπουλος 1992, 135, εικ. 125. Ορλάνδος 1973, 141 κ.ε. Βοκοτόπουλος 1992, πίν. 57.

82. Sinos 1971, 360, πίν. VI, εικ. 5. Μπούρας 2010, 168-172, εικ. 138.

83. Βοκοτόπουλος 2000, 23-24 και Βελένης 1984, 251 και υποσ. 1. Στα μεταγενέστερα παραδείγματα είναι σπείρες, τετραφυλλόσχημα και κυκλικά φιαλοστόμια, βαθμιδωτό κόσμημα, κλειδόσχημα, σταυροί, τεθλασμένη γραμμή, λοξά τοποθετημένα τούβλα, ψαροκόκκαλο, δισέψιλον κ.λπ. και όχι πλακίδια. Βλ. απαρίθμηση παραδειγμάτων στο Βοκοτόπουλος 1992, 24 και Βελένης 1984, 251 και υποσ. 1.

84. Μουτσόπουλος 1992, εικ. 197, 198, 201. Βελένης 1984, 251, πίν. 74α, 75 α, β.

85. Mango 1974, εικ. 332. Curcic 2010, 398-9, εικ. 433. Schellewald 1986, 132, εικ. 78.

86. Βλ. παραπάνω σ. 8, υποσ. 24.

87. Για την χρονολόγηση των μνημείων της Καστοριάς βλ. Siomkos 2005, 125-32.

ου (986-990) και του Αγίου Γερμανού (1006). Στον βορειοηπειρωτικό αυτό ναό τα μορφολογικά/διακοσμητικά στοιχεία, που απαντούν διάσπαρτα στα παραπάνω μνημεία, τα βρίσκουμε σε μια νέα σύνθεση και με περισσότερη εκζήτηση. Ο ναός στο Λάμποβο σαφώς δανείστηκε στοιχεία από τους ναούς αυτούς που ανάγονται γύρω στο 1000 και κτίστηκε από συνεργείο της περιοχής, το οποίο γνώριζε καλά την αρχιτεκτονική παράδοση της Καστοριάς και των Πρεσπών.

Ωστόσο, πέρα από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, κρίνεται απαραίτητο να εξεταστεί και το ιστορικό πλαίσιο, εντός του οποίου θα πρέπει να οικοδομήθηκε το μνημείο.

Μέχρι και το έτος 1014 οι Βούλγαροι με τον δυναμικό τους ηγεμόνα Σαμουήλ (967-1014) είχαν εξαπλωθεί μέχρι την Αδριατική⁸⁸. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Β' (976-1025), ήδη από το έτος 1003, κήρυξε τον πόλεμο εναντίον του τσάρου Σαμουήλ και το έτος 1014 κατέστρεψε ολοσχερώς τον στρατό του Σαμουήλ στη μάχη του Κλειδίου, στους βόρειους πρόποδες της Βαλαθίστας (Μπέλες). Ο πόλεμος μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας έλαβε τέλος το έτος 1018 σε μια μάχη στο Δυρράχιο, όπου και πέθανε ο Ιωάννης Βλαδισθλάβος. Μετά την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους ο Βασίλειος Β' κατέστησε την αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας αυτοκέφαλη και τη μετονόμασε σε αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος, η οποία υπαγόταν απευθείας στον αυτοκράτορα και στην οποία διόρισε ως πρώτο αρχιεπίσκοπο τον μοναχό Ιωάννη, υπήχθησαν τον 11ο αιώνα μεταξύ άλλων η Καστοριά, οι Πρέσπες και οι βόρειες περιοχές της Ηπείρου⁸⁹.

Υπό τις συνθήκες αυτές θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το μνημείο εδύνατο να συνδέεται με την εφημερη βουλγάρικη εξουσία. Ωστόσο, εγείρονται ερωτήματα, γιατί ένα τέτοιο μεγαλοπρεπές μνημείο, αν ήταν κτίσμα των Βουλγάρων, δεν μνημονεύεται στις πηγές, όπως συμβαίνει με τον Άγιο Αχιλλείο και τον Άγιο Γερμανό των Πρεσπών⁹⁰, από τη στιγμή που οι Βούλγαροι ήθελαν να προβάλουν και να καταστήσουν ισχυρή την παρουσία τους στην περιοχή. Επίσης, η βουλγαρική αρχή, τόσο στην εξεταζόμενη και ευρύτερη περιοχή όσο και σε περιοχές πολύ εγγύτερα της αρχικής της κοιτίδας, υπήρξε εξαιρετικά βραχεία, όχι εντυπωσιακά μνημειακή και χάθηκε γοργά μαζί με τον θάνατο του ηγεμόνα της Σαμουήλ.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα ανωτέρω σε συνδυασμό με τα μορφολογικά στοιχεία, τα οποία τόσο από πλευράς μορφής όσο και κατασκευής έχουν σαφείς επιρροές από τα πρώιμα μνημεία της Καστοριάς και των Πρεσπών, αλλά εδώ, στο εξεταζό-

88. Επί Συμεών (893-927) κηρύχθηκε πόλεμος κατά των Βυζαντινών και ξεκίνησε η επεκτατική πολιτική της Βουλγαρίας.

89. Χριστοφιλοπούλου 1988, 174. Γόνη 1996, 48-53. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου 2003, 109-25. Μουτσόπουλος 2003, 18-21, 37-8. Delikari 2015.

90. Για την απαρίθμηση των πηγών βλ. Μουτσόπουλος 1964-1965, 194-9. Μουτσόπουλος 2003, 43-4, 75-7.

μενο μνημείο, με περισσότερη εκζήτηση, ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Άνω Λάμποβο θα μπορούσε να χρονολογηθεί το α' μισό του 11ου αιώνα, μετά την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους (1018). Η οικοδόμησή του μπορεί να θεωρηθεί ως θριαμβευτικό μνημείο για την προβολή της νίκης του βυζαντινού αυτοκράτορα επί των Βουλγάρων και να ενταχθεί στο πλαίσιο της αποκατάστασης της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή⁹¹.

91. Το ίδιο συνέβη και επί αρχιεπισκόπου Λέοντος (1037-1056) με τη ριζική ανακατασκευή του ναού της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (Mijatev 1974, 88. Schellewald 1986. Μουτσόπουλος 1964-1965, 179. Μουτσόπουλος 2003, 31-2. Curcic 2010, 398 και υποσ. 122). Ως παράδειγμα, επίσης, μπορεί να αναφερθεί η βασιλική των Σερβίων, την οποία ο Ξυγγόπουλος χρονολόγησε τον 11ο αιώνα, αναπτύσσοντας τη συλλογιστική ότι οι πολεμικές αναστατώσεις δεν ευνοούσαν την οικοδόμηση τέτοιων έργων, αλλά ανεγείρονταν κυρίως μετά τη βυζαντινή ανακατάληψη (Ξυγγόπουλος 1957, 49-50).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης και Κάππας 2015: Δ. Αθανασούλης και Μ. Κάππας, «Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος», στο Β. Κατσαρός και Α. Τούρτα (επιμ.) *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα 2015, 79-96.
- Βελένης 1984: Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Βελένης και Τριανταφυλλίδης 1991: Γ. Βελένης και Κ. Τριανταφυλλίδης, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας. Επιγραφικές μαρτυρίες», *Βυζαντακά* 11 (1991), 99-116.
- Βελένης 2003: Γ. Μ. Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη. Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Βερσάκης 1916: Φρ. Βερσάκης, «Βυζαντιακοί ναοί τής Βορείου Ήπειρου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1916, 108-117.
- Βοκοτόπουλος 1966-1969: Π.Α. Βοκοτόπουλος, «Περι τήν χρονολόγησιν του έν Κερκύρα ναού των Αγίων Ίάσωνος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4/5 (1966-1969), 149-74, 315.
- Βοκοτόπουλος 1989: Π.Α. Βοκοτόπουλος, «Η βυζαντινή έκκλησιαστική αρχιτεκτονική στήν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου τον 10ο αἰωνα», στο Α. Μαρκόπουλος (επιμ.) *Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 22-26 Ιούλιος 1987*, Έκδοση του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, Αθήνα 1989, 185-216.
- Βοκοτόπουλος 1992: Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Η έκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν Δυτικήν Στερεαν Ἑλλάδα καί τήν Ἥπειρον ἀπο το τέλος τοῦ 7ου μέχρι του τέλος τοῦ 10ου αἰώνας*, Έκδοση του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1992.
- Βοκοτόπουλος 2000: Π.Α. Βοκοτόπουλος, «Ο ναός τοῦ Αγίου Γεωργίου στην Σταμνά», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4/21(2000), 17-26.
- Bouras 1971: Ch. Bouras, "Zourtsa. Une basilique byzantine en Peloponese", *Cahiers Archiologiques* 21 (1971), 137-49.
- Casanova Moroni 2003: L. Casanova Moroni, *Emergenze dell'architettura bizantina in Calabria*, στο *Calabria bizantina*, V. Pace, Roma 2003.
- Chaneva-Dechevska 1984: N. Chaneva-Dechevska, *Tsurkovnata arhitektura na Prvata bulgarska durzhava (Die Kirchenbaukunst im ersten bulgarischen Reich)*, Έκδοση της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, Sofia 1984.
- Γιαννούλης 2010: Δ. Γρ. Γιαννούλης, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2010.
- Γκιολές 1992: Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- Γόνη 1996: Δ. Β. Γόνη, *Ίστορία των Ὀρθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας καί Σερβίας*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1996.
- Curcic 2010: Sl. Curcic, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent*, Yale University, New Heaven, London 2010.
- Delikari 2015: A. Delikari, "Die Situation in Nord-West Makedonien während der Regierung des Basileios II, die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Grundung des Erzbistums von Orchid", στο Β. Gjuselev και G.N. Nikolov (επιμ.), *South-Eastern Europe in the Second Half of 10th- the Beginning of the 11th Centuries: Histories and Culture*, Sofia 2015, 236-44.

- Delvoye 1962: Ch. Delvoye, "Etudes d'architecture paleochretienne et byzantine, II. L'abside", *Byzantion* 32 (1962), 291-310, 489-530.
- Δημακόπουλος 1984: Ι. Δημακόπουλος, «Ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιάς. Μιά άγνωστη εκκλησία του 11ου αἰ.», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 12 (1984), 305-28.
- Δημητροκάλλης 1966: Γ. Δημητροκάλλης, «Ἡ καταγωγή των σταυρεπιστέγων ναών», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, 2, Ἐκδοση τῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα 1966, 187-211.
- Δημητροκάλλης 1998-1999: Γ. Δημητροκάλλης, «Ο ναός τῆς Παναγίτσας στήν Βαλύρα τῆς Μεσσηνιας», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 4/20 (1998-1999), 129-32.
- Englert 1991: K. Englert, *Der Bautypus der Umgangskirche unter besonderer Berücksichtigung der Panagia Olympiotissa in Elasson*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1991.
- Εύαγγελίδης 1913: Δ. Εύαγγελίδης, «Αἱ ἀρχαιότητες και τά βυζαντιακά μνημεῖα τῆς βορειοδυτικῆς Ἠπείρου», *Νέος Ἑλληνομνημων* 10 (1913), 276-88, 457-69.
- Εύαγγελίδης 1919: Δ. Εύαγγελίδης, *Ἡ Βόρειος Ἠπειρος*, Ἀθήνα 1919.
- Eyice, S. 1971: "Monuments byzantins anatoliens inedits ou peu connus", *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 18 (1971), 309-32.
- Frantz 1971: A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1971.
- Gkioles 2006-2007: N. Gkioles, "The Church of Kapnikarea in Athens: Remarks on Its History, Typology and Form", *Zografi* (2006-2007), 15-27.
- Gough 1985: M. Gough, *Alahan: An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto - Ontario 1985.
- Θεοχαρίδου 1994: Κ. Θεοχαρίδου, *Ἡ αρχιτεκτονική του ναού τῆς Ἁγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη ἀπό την ίδρυσή του μέχρι σήμερα*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Ἀθήνα 1994.
- Hayer, 1984: D. Hayer, "Saint-George pres de Skala (Laconie)", *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 4/12 (1984), 265-86.
- Κάππας 2009: Μ. Κάππας, *Ἡ εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Ὑστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακωνίου/τετράστουλου* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2009.
- Καπώνης 2005: Ν. Καπώνης, *Ναοδομική αρχιτεκτονική του δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου την περίοδο τῆς δυναστείας των Κομνηνών και των Αγγέλων (1204-1318)* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων 2005.
- Κίσσας 1994: Σ. Κίσσας, «Ἀνάγνωση βυζαντινῆς επιγραφῆς ἀπό την Καστοριά», *Εγνατία* 5 (1994), 4-5.
- Koch 1985α: G. Koch, *Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skiptaren*, Du Mont, Marburg 1985.
- Koch 1985β: G. Koch, *Albanien. Kulturdenkmaler eines unbekanntes Landes aus 2200 Jahren*, Marburg 1985.
- Koch 1987: G. Koch, "Einige Uherlegungen zur Kirche in Labova e Kryqit", *Monumentet* 1/33 (1987), Tirane 1987, 53-62.
- Koch 2018: G. Koch, "The church of Saint Mary in Labova/ Albania", στο Αθ. Σέμογλου, Ι.Π. Αρβαντιδου και Εμμ. Γ. Γούναρη (επιμ.), *ΛΕΙΠΕΤΥΜΝΟΣ. Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη του Γεωργίου Γούναρη. Ὑστερη ρωμαϊκή, βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος*, Εκδόσεις Κ. και Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018, 61-75.
- Korac και Suput 1998: V. Korac και M. Suput, *Byzanz. Architektur und Ornamentik*, Benziger, Dusseldorf, Zurich 1998.

- Κούντουρας και Μπακιρτζής 2014: Α. Κούντουρας και Χ. Μπακιρτζής, *Η Αγία Σοφία Δράμας* (eteriadraminonmeleton. blogspot.gr/2014/h.html).
- Krautheimer 1991: R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καί βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991.
- Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου 2003: Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, *Η αρχιεπισκοπή της Πρώτης Ιουστινιανής*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003.
- Λαμπροπούλου και Μουτζάλη 1997: Α. Λαμπροπούλου και Α. Μουτζάλη, «Ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας. Συμβολή στην ιστορία της Μονής Ταξιαρχών», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 323-50.
- Lemerle 1945: P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale a l'epoque chritienne et byzantine*, Bibliotheque des Ecoles Francaises d'Athenes et de Rome, Paris 1945.
- Mango 1974: C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Belsel/Electa, Mailand 1974.
- Μέξια 2011: Α. Μέξια, *Η βυζαντινή ναοδομία στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση των μεσοβυζαντινών ναών της Μέσα Μάνης* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών 2011.
- Μαμαλούκος 1984: Στ. Μαμαλούκος, «Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο Άγιος Ίωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λυγουριού», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 4/12 (1984), 409-39.
- Μαμαλούκος 1987-1988: Στ. Β. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 4/14 (1987-1988), 189-204.
- Μαμαλούκος 2004: Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός της Παναγίας στη Γέννα της Ανατολικής Θράκης», *Περί Θράκης. Επιστημονική περιοδική έκδοση* 4, 2004, Εκδόσεις ΠΑΚΕΘΡΑ, Εάνη 2004, 69-92.
- Μαμαλούκος και Παπαδοπούλου 2016: Στ. Μαμαλούκος και Β. Παπαδοπούλου, «Η αρχιτεκτονική του οικοδομικού συγκροτήματος», στο Β.Ν. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η Παναγία της Κορωνησίας*, Άρτα 2016, 36-83.
- Megaw 1965-1968: A. H.S. Megaw, "Reticulate Revetments", *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, 1, Έκδοση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1965-1968, 10-22.
- Meksi 1976: A. Meksi, "Deux eglises byzantines du district de Gjirokastra", *Monumentet* 9, Tirane 1976, 77-105.
- Meksi 1983: A. Meksi, *Arkitektura mesjetare ne Shqiperi (shek. VII-XV)*, Tirane 1983.
- Μέντζος 1993: Α. Μέντζος, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Πιερίας στην πρώτη βυζαντινή περίοδο», στο Ν. Γραϊκος (επιμ.) *Επιστημονικό συνέδριο: Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*, Κατερίνη 25-28/11/1993, Έκδοση της Εταιρείας Πιερικών Μελετών, Κατερίνη 1993, 153-65.
- Mijatev 1974: K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia 1974.
- Μουτσόπουλος 1956: Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών καί των μοναστηριών τής Γορτυνίας*, Αθήνα 1956.
- Μουτσόπουλος 1964-1965: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 4/4 (1964-1965), 163-203.
- Μουτσόπουλος 1971-1972: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή τής βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου», *Επιστημονική Έπετηρίς τής Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων* 5 (1971-1972), Θεσσαλονίκη.

- Μουτσόπουλος 1992: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος-11ος αιώνας*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.
- Μουτσόπουλος 2003: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, Εκδόσεις Παιδεία/Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μπάρλα 1959: Χ.Ν. Μπάρλα, *Μορφή και εξέλιξις των βυζαντινών κωδωνοστασίων*, Έκδοση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1959.
- Μπούρα 1980: Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στο Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Έκδοση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1980.
- Μπούρας 1976: Χ. Μπούρας, «Τυπολογικές παρατηρήσεις στο Καθολικό τῆς Μονῆς των Μαγγάνων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31, 1976, Μελέται, 136-51.
- Μπούρας και Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατα τόν 12^ο αἰώνα*, Έκδοση της Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 2002.
- Μπούρας 2010: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα, 10^{ος}-12^{ος} αἶ.*, Έκδοση του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2010.
- Μπούρας 2016: Χ. Μπούρας, *Ἡ αρχιτεκτονική τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2016.
- Μυστακίδης 1904: Ν.Γ. Μυστακίδης, «Ιστορική περιγραφή τοῦ Ἴωο Λαμπόβου και τοῦ ἐν αὐτῷ βασιλικοῦ ναοῦ», *Ἡμερολόγιον Ἡπειρωτικός, Ἀσπὴρ*, 1904, 286-90.
- Νικονάνος 1979: Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1979.
- Ευγγόπουλος 1957: Α. Ευγγόπουλος, *Τα μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Αθήνα 1957.
- Ορλάνδος 1957: Α. Ορλάνδος, «Άγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας», *Ελληνικά* 15 (1957), 88-94.
- Ορλάνδος 1961: Α. Ορλάνδος, «Μνημεῖα Αιτωλοακαρνανίας», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ελλάδος* 9 (1961), 3-112.
- Ορλάνδος 1973: Α. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ελλάδος* 12 (1973), 3-171.
- Ousterhout 1987: R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1987.
- Ousterhout 2008: R. G. Ousterhout, *Master of Builder of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 20 08².
- Ousterhout 2011: R. G. Ousterhout, "The Byzantine Architecture of Thrace: The View from Constantinople", στο Ch. Bakirtzis, N. Zekos και X. Moniaris (επιμ.), *4th International Symposium on Thracian Studies, Byzantine Thrace: Evidence and Remains, Komotini 18-22 April 2007, Proceedings, Byzantinische Forschungen* 30, Amsterdam 2011, 489-502.
- Pallas 1971: D. Pallas, "Epiros", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 2, 1971, Hiersemann, Stuttgart.
- Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2016: Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *Ευρετήριο βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Ανατολική Μακεδονία, Δυτική Θράκη*, Έκδοση της Ακαδημίας Αθηνῶν, Αθήνα 2016.
- Πελεκανίδης και Χατζηδάκης 1984: Στ. Πελεκανίδης και Μ. Χατζηδάκης *Καστοριά*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984.
- Peschlow 1972: U. Peschlow, "Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik", *Istanbuler Mitteilungen* 22 (1972), 145-86.
- Πουλίτσας 1928: Π. Πουλίτσας, «Επιγραφαι και ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἡπείρου», *Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 5 (1928), 53-99.

- Rhoby 2017: A. Rhoby, "Text as Art? Byzantine Inscriptions and their Display", στο I. Berti, K. Bolle, F. Opendenhoff και F. Stroth (επιμ.), *Writing Matters. Presenting and Perceiving Monumental Inscriptions Antiquity and Middle Ages*, Berlin-Boston 2017, 265-83.
- Σαραντάκος 1993: Π. Σαραντάκος, *Αρκαδία. Τα μοναστήρια και οι εκκλησίες. Οδοιπορικό 10 αιώνων*, Έκδοση ΟΤΗΙΣΙΣ- Π. Σαραντάκης, Αθήνα 1993.
- Schellewald 1986: B. Schellewald, *Die Aechitektur der Sophienkirche in Ochrid*, Bonn 1986.
- Sinos 1971: St. Sinos, "Die sogenannte Kirche des Hagios Elias zu Athen", *Byzantinische Zeitschrift* 64 (1971), 351-61.
- Siomkos 2005: N. Siomkos, *Higlise Saint-Etienne a Kastoria. Etudes des differentes phases du dicor peint (Xe-XIVe siecles)*, Έκδοση του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2005.
- Soustal και Koder 1981: P. Soustal και J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia, Tambula Imperii Byzantini* 3, Osterreichischen Academie der Wissenschaften, Wien 1981.
- Stierlin 1988: H. Stierlin, *Byzantinischer Orient von Konstantinopel bis Armenien und von Syrien bis Athiopien*, Belsler, Stuttgart 1988.
- Σωτηρίου, Γ. 1924: «Η έν Σαλαμίνοι Μονή τής Φανερωμένης. Συμβολή εις τήν εξέλιξη του αρχιτεκτονικού τύπου τής Βασιλικής μετά τρούλλου», *Έπετηρίς τής Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1 (1924), 108-38.
- Σωτηρίου 1932: Μ. Σωτηρίου, «Οι μετά τρούλλου τής μεταβατικής έποχής. Συμβολή εις τήν ιστορία των τύπων τής βυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 3/1 (1932), 97-124.
- Sotiriou 1933-1934: Μ. Sotiriou, «Οι μετά τρούλλου τής μεταβατικής έποχής. Συμβολή εις τήν ιστορία των τύπων τής βυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Byzantisches Jahrbuch* 10 (1933-34), 263-93.
- Τσουρής 1988: Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων τής βορειοδυτικής Έλλάδος*, Καβάλα 1988.
- Χατζητρύφωνος 2004: Ε.Κ. Χατζητρύφωνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σχεδιασμός-λειτουργία*, Έκδοση του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Θεσσαλονίκη 2004.
- Χριστοφιλοπούλου 1988: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Έστορία (867-1081)*, Β' Έκδοση του Οργανισμού Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1988.
- Walter 1997: Chr. Walter, "IC XC NI KA: Apotropaic Function of the Victorious Cross", *Revue des Etudes Byzantines* 55/1, 1997, Institut fran^ais detudes byzantines, Paris, 193-220.
- Zago 2009: Fr. Zago, "La Catollica di Stilo e i suoi affreschi", *Zograf* 33 (2009), 43-61.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΔΑΜΟΥΛΟΣ

e-mail: pandamoulos@yahoo.gr

THE CHURCH OF THE DORMITION OF THE VIRGIN MARY AT ANO LABOVO IN NORTHERN EPIRUS

ABSTRACT

The church of the Dormition of the Virgin Mary at Ano Labovo in Northern Epirus belongs to an unusual architectural type which combines a cross-domed church with an ambulatory. More explicitly, the ground plan is that of a church with a dome and an ambulatory, whereas the upper part of the construction follows the type of a cross-domed church. A base formed at the meeting point of the four cross arms to support the high cylindrical dome. The eastern part of the church ends in three round apses. At a later period of time an exonarthex along with a portico were added in the western side and some semicircular barrel-vault buildings in the southern side. Moreover, a bell tower was erected at the southwestern corner.

The related studies have so far dealt with two essential issues: the identification construction stages and mainly the dating of the erection of the first church.

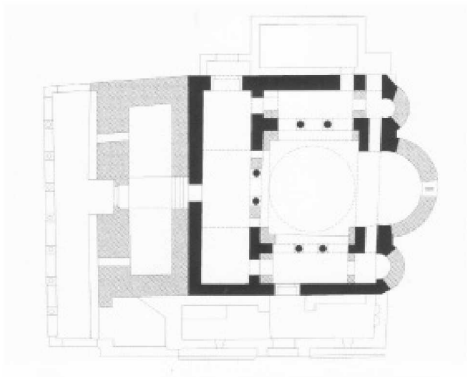
Taking into account the present situation of the monument and the based on the visible upper parts of the construction which lie on top of the subsequent (later) buildings it is concluded that in the initial stage belong: the dome, the western cross arm (main view and southern side) and the northern cross arm (main view and western side) of the cross, the western part of the northern wall as well as part of the northern and southern east side of the prothesis and the diakonicon where limited or lengthy restoration works can be observed in some places.

In the year 1776, as we are informed by an inscription in the middle of the external main apse, during the works for the strengthening of the great dome and repairs on the monument which were necessary after the destructive earthquake of the same year, the inside walls were supported with buttresses, the three round apses were reconstructed and also an exonarthex was added. The iconostasis dates from 1805 and a year later in 1806 the ambo and the bishop's throne were made. It is most likely that the restoration plan for the monument also included the constructions of the western portico, the bell-tower and the outbuildings in the south and the north side.

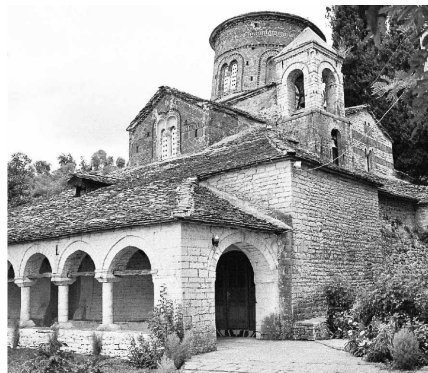
As for the dating of the erection of the first church various propositions have been suggested ranging it from the early tenth century to the thirteenth century.

Considering the structural features of the monument in relation to the historical background we estimate that the church in the Northern Epirus could be dated

after the 1018, when the Byzantines reconquered the extended area which had been occupied and possessed by the Bulgarians from the ninth century until 1018. The construction of the church could be regarded as a monument of triumph for the projection of the emperor's victory over the Bulgarians.

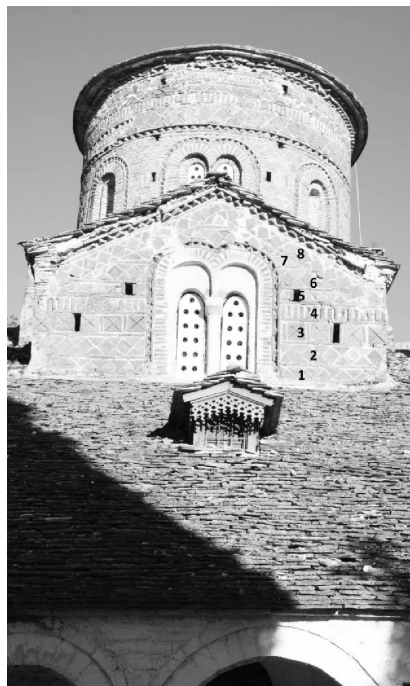
Εικ. 1. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κάτοψη (Curcic, 2010, 320).

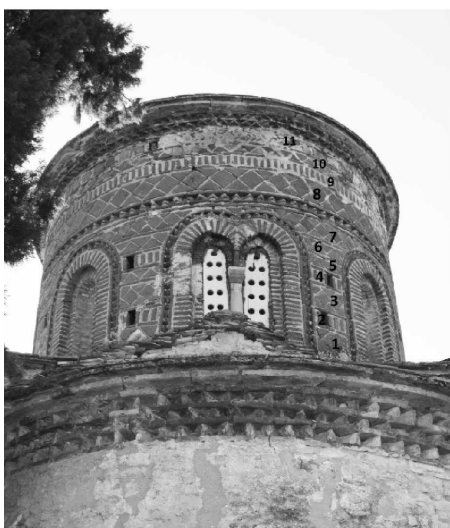
Εικ. 2. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Γενική άποψη.

Εικ. 3. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Τρούλλος. Λήψη από ΒΔ (φώτο Π. Δαμούλος).

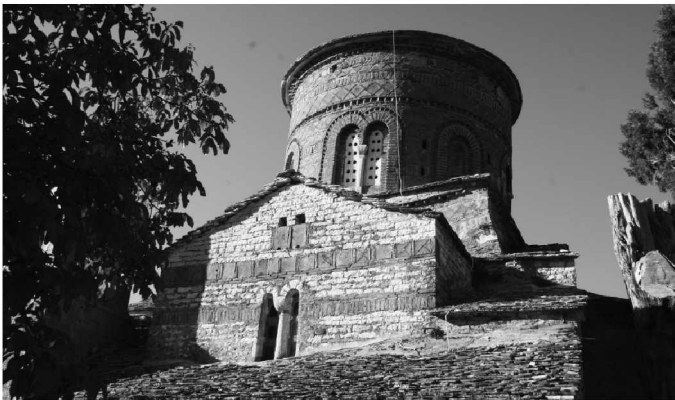
Εικ. 5. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Δυτική κεραιά (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 4. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Τρούλλος. Λήψη από Α (φώτο Π. Δαμούλος).

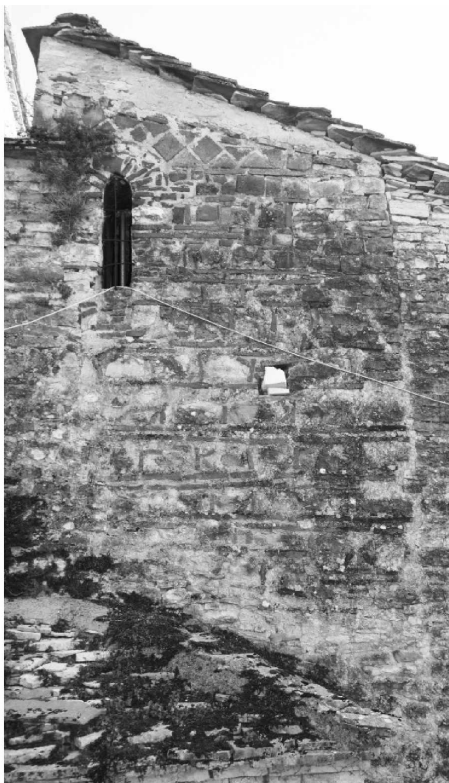
Εικ. 6. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Βόρεια κεραία (φώτο Π. Δαμούλος).

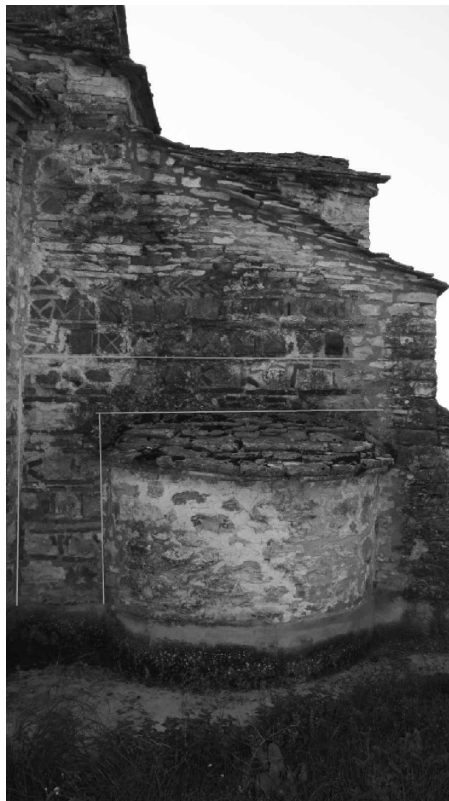
Εικ. 7. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Νότια κεραία (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 8. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ανατολική πλευρά (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 9. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Βόρεια πλευρά, δυτικό τμήμα (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 11. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ανατολική πλευρά. Πρόθεση (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 10. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Βόρεια πλευρά, δυτικό τμήμα. Λεπτομέρεια (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 12. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ανατολική πλευρά. Διακονικό (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 13. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ανατολική πλευρά. Κεντρική αγίδα. Επιγραφή (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 14. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Νότια πλευρά (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 15. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Νότια πλευρά. Πρότυλο (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 16. Άνω Λάμποβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Δυτική πλευρά. Κιονοστήρικτη στοά (λήψη από ΝΔ) (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 17. Άνω Λάμπτοβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Επιγραφή Ξυλόγλυπτου τέμπλου (φώτο Π. Δαμούλος).

Εικ. 18. Άνω Λάμπτοβο, ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Άμβωνας (φώτο Π. Δαμούλος).